

The Master-class Qur'ānic Recitation: Components, Dimensions, and Domains from the Perspective of the Supreme Leader

Mohammad Babae¹ and Ghulam Haidar²

1. Corresponding author, Assistant Professor, Department of Quranic Recitation Sciences and Arts, Higher Institute of Quran and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran: babae1@gmail.com
2. Head, Department of Urdu, Radha Shanta Telutho College, Rohtas, Bihar, India (Affiliated to Veer Kunwar Singh University, Ara - VKSU): ghulamhaidar25@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
13 March 2026

Received in revised form:
5 April 2026

Accepted:
23 April 2026

Available online:
20 June 2026

Keywords:

Qur'ānic
Recitation,
Masterful
Recitation,
Supreme Leader,
Thematic Content
Analysis,
Qur'ānic Contemplation
(*Tadabbur*),
Tajwid,
Tartil,
Formative Impact.

ABSTRACT

Objective: This study aims to conceptualize and systematically articulate the constituent components of "masterful Qur'ānic recitation" within the intellectual framework of the Supreme Leader. It critically addresses formalistic paradigms that reduce recitation exclusively to vocal and melodic technique while overlooking its epistemic, contemplative, and formative potential.

Methodology: Employing a qualitative research design, the study conducted thematic content analysis following the six-phase model of Braun and Clarke. The research corpus comprised 42 purposively selected thematic excerpts from the official discourse database (*khamenei.ir*) spanning 1989 to 2017, identified via key descriptors (*tilāwah*, *qirā'ah*, *tartil*, and *qārī*). Semantic paragraphs served as the units of analysis. Trustworthiness was established through Lincoln and Guba's criteria alongside an inter-coder agreement rate of 85%.

Findings: Systematic coding yielded 97 initial codes, 21 basic themes, 5 organizing themes, and 1 global theme: "*Masterful Recitation as a Communicative-Guiding Act*." The five constitutive domains are: (1) Technical-Performative Domain (accurate articulation, *tajwid*, melodic precision, and meaning-congruent delivery); (2) Epistemic-Semantic Domain (comprehension of divine vocabulary, active contemplation [*tadabbur*], and avoidance of hasty reading); (3) Contemplative-Heartfelt Domain (spiritual humility [*khushū*], presence of heart, and direct personal engagement with revelation); (4) Communicative-Impactful Domain (penetration of meanings into the listener's soul); and (5) Formative-Practical Domain (fostering intimate attachment, moral refinement, and practical commitment to Qur'ānic guidance).

Conclusion: Masterful recitation is an integrative, meaning-centered, and contemplation-driven practice wherein acoustic beauty serves as an instrument for delivering divine guidance and fostering existential transformation. This conceptual model provides a robust foundation for reforming pedagogical curricula, competition adjudication criteria, and Qur'ānic assembly programs.

Cite this article: Babae, M.; & Haidar, Gh. (2026). The Master-class Qur'ānic Recitation: Components, Dimensions, and Domains from the Perspective of the Supreme Leader. *Studies of Quran Reading*, 14 (26), 135-166. <https://doi.org/10.22034/qer.2026.24083.1324>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2026.24083.1324>

1. Introduction

In Islamic cultural history, Qur'ānic recitation has consistently represented a transformative medium of divine communication rather than an autotelic vocal art. However, contemporary critical analyses reveal a pervasive technical reductionism across educational centers, mass media, and competition circuits. Within these dominant conventions, "masterful recitation" is frequently reduced to vocal gymnastics, breath extension, and the mechanical execution of melodic modes (*maqāmāt*). This formalistic orientation marginalizes the supreme purposes of revelation: contemplation (*tadabbur*), comprehension, spiritual reverence, and ethical action. In the intellectual framework of the Supreme Leader, Qur'ānic recitation serves a foundational role within spiritual development and cultural engineering, operating strictly as an *instrumental conduit* toward divine guidance. This study systematically extracts and delineates the conceptual architecture of "masterful recitation" within his thought, grounding it in classical exegesis, hadith literature, and lexicography.

2. Methodology

This research executed a qualitative inquiry employing thematic content analysis based on the established six-phase model of Braun and Clarke (familiarization with data, initial code generation, searching for themes, reviewing themes, defining and naming themes, and producing the report). The research corpus comprised all specialized speeches, directives, and addresses delivered by the Supreme Leader on Qur'ānic recitation, *tajwīd*, melodic modulation, contemplation, and reciter ethics between 1989 and 2017, archived on his official research portal (khamenei.ir). Using purposive thematic sampling, 42 specialized excerpts were analyzed, designating the semantic paragraph as the primary unit of analysis. Trustworthiness was established through Lincoln and Guba's evaluative criteria (credibility, transferability, dependability, and confirmability), supported by peer debriefing, comparative triangulation with primary canonical authorities (*Al-Mīzān*, *Al-Kāfī*, *Nahj al-Balāghah*, *Majma' al-Bayān*, and classical lexicons), and inter-coder agreement testing yielding a reliability score of 85%.

The inductive thematic coding produced 97 initial codes and 21 basic themes, which clustered into 5 organizing domains:

1. The Technical-Performative Domain (Instrumental Foundation):

Comprises precise phonological pronunciation (*adā'*), strict observance of classical *tajwīd* rules, melodic discipline rooted in authentic modal traditions, and dynamically modulating vocal delivery to match the semantic context of the verses.

2. The Epistemic-Semantic Domain (Substantive Directionality):

Encompasses the reciter's comprehensive understanding of Qur'ānic vocabulary, morphology, and contextual thematic progressions, along with deliberate pacing and avoidance of rushed recitation (*hadhramah*).

3. The Contemplative-Heartfelt Domain (Inner Spiritual Animation):

Involves profound interior humility (*khushū'*), cognitive and spiritual presence of heart, personal identification as the direct recipient of divine address, and strict adherence to professional spiritual ethics.

3. The Communicative-Impactful Domain (Intermediate Societal Efficacy): Achieved when recitation moves beyond acoustic entertainment to penetrate the intellect, emotions, and soul of the listener, effectively communicating spiritual concepts even to non-Arabic speakers.

4. The Formative-Practical Domain (Ultimate Teleological Horizon):

Establishes the culmination of recitation by transforming listening into living: cultivating enduring intimacy with scripture, stimulating ongoing contemplation, and fostering moral integrity in personal and societal life.

3. Key Findings

Additionally, the findings emphasize that artistic innovation (*sabk* and *tarīq*) in recitation must transcend blind imitation while remaining firmly grounded within authentic methodological rules and resonant with indigenous cultural sensibilities.

4. Conclusion

The thematic analysis culminates in the overarching global theme: **"Masterful Recitation as a Communicative-Guiding Act."** The internal logic of this paradigm operates through a coherent progression:

This integrated model offers concrete implications for contemporary Qur'ānic institutions:

- **Pedagogical Curricula:** Expanding instructional programs beyond vocal training to include Qur'ānic semantics, Arabic morphology, and guided contemplation workshops.

- **Competition Adjudication:** Updating national and international evaluation guidelines to incorporate formal criteria for semantic conveyance, contextual melodic alignment, and communicative spiritual resonance.

Assembly Design: Reorganizing traditional recitation assemblies into multifaceted forums that incorporate recitation, translation, reflective commentary, and community engagement.

مؤلفه‌ها، ابعاد و ساحت‌های تلاوت استادانه قرآن کریم از منظر امام

شهید خامنه‌ای

محمد بابایی^۱ و غلام حیدر^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار گروه علوم وفنون قرآنات، مجتمع عالی قرآن وحديث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران، رایانامه: babaei@gmail.com
۲. رئیس بخش زبان اردو، دانشکده رادها شانتا تلوتو (Radha Shanta Telutho)، روهتاس، بیهار، هند، (این دانشکده زیر نظر دانشگاه ویر کونوار سینگ، آراء - VKSU فعالیت می‌کند)، رایانامه: ghulamhaidar25@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۱/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۳۰

کلیدواژه‌ها: تلاوت قرآنی، تلاوت استادانه، مقام معظم رهبری، تحلیل محتوای مضمونی، تدبیر قرآنی، تجوید، ترتیل، اثر تربیتی.

هدف: این پژوهش با هدف مفهوم‌پردازی و صورت‌بندی نظام‌مند مؤلفه‌های «تلاوت استادانه قرآن کریم» در چارچوب فکری مقام معظم رهبری انجام شده است و الگوهای صورت‌گرا را که تلاوت را صرفاً به فنون صوتی و مقامی تقلیل می‌دهند و ظرفیت معرفتی، تدبری و تربیتی آن را نادیده می‌گیرند، به‌طور انتقادی بررسی می‌کند.

روش‌شناسی: پژوهش با طراحی کیفی و استفاده از تحلیل مضمون بر اساس الگوی شش‌مرحله‌ای براون و کلارک انجام شده است. پیکره پژوهش شامل ۴۲ گزاره مضمونی هدمند از پایگاه رسمی بیانات (khamenei.ir) در بازه ۱۹۸۹ تا ۲۰۱۷ بود که با کلیدواژه‌های «تلاوت»، «قرائت»، «ترتیل» و «قاری» شناسایی شدند. واحد تحلیل، بندهای معنایی بود و اعتبار پژوهش بر اساس معیارهای لینکلن و گوبا و نیز توافق ۸۵ درصدی بین کدگذاران تثبیت شد.

یافته‌ها: کدگذاری نظام‌مند به ۹۷ کد اولیه، ۲۱ مضمون پایه، ۵ مضمون سازمان‌دهنده و یک مضمون فراگیر با عنوان «تلاوت استادانه به‌مثابه کنشی ارتباطی-هدایتگر» انجامید. پنج ساحت سازنده عبارت‌اند از: (۱) ساحت فنی-اجرایی: ادای صحیح، تجوید، دقت نغمه‌ای و اجرای هماهنگ با معنا؛ (۲) ساحت معرفتی-معنایی: فهم واژگان الهی، تدبیر فعال و پرهیز از خواندن شتاب‌زده؛ (۳) ساحت تدبری-قلبی: خشوع معنوی، حضور قلب و ارتباط مستقیم شخصی با وحی؛ (۴) ساحت ارتباطی-اثرگذار: نفوذ معانی در جان شنونده؛ و (۵) ساحت تربیتی-عملی: ایجاد انس، تهذیب اخلاق و تعهد عملی به هدایت قرآنی.

نتیجه‌گیری: تلاوت استادانه، کنشی یکپارچه، معنامحور و تدبرگراست که در آن زیبایی صوتی ابزار انتقال هدایت الهی و ایجاد تحول وجودی است. این الگوی مفهومی می‌تواند مبنایی استوار برای اصلاح برنامه‌های آموزشی، معیارهای داوری مسابقات و برنامه‌ریزی محافل قرآنی فراهم کند.

استناد: بابایی، محمد و حیدر، غلام (۱۴۰۵). مؤلفه‌ها، ابعاد و ساحت‌های تلاوت استادانه قرآن کریم از منظر امام شهید خامنه‌ای. *مطالعات قرأت قرآن*، ۱۳ (۲۴) ۱۳۵-۱۶۶. <https://doi.org/10.22034/qer.2026.24083.1324>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیه.

الف. مبانی مفهومی تلاوت مطلوب

۱. چیستی تلاوت مطلوب و تمایز از قرائت لفظمحور

علیرغم اهمیت آواها و تلفظ صحیح کلمات قرآن کریم باید به این نکته توجه کرد که تلاوت قرآن کریم در منظومه معرفتی اسلام، صرفاً تلفظ آیات و ادای الفاظ وحیانی نیست، بلکه کنشی معرفتی، ایمانی، ارتباطی و تربیتی است که در آن مواجهه انسان با کلام الهی در سطوح زبانی، ادراکی، قلبی و عملی تحقق می یابد. راغب اصفهانی (۱۴۱۲: ۷۵) در المفردات «تلاوت» را به معنای «اتباع و اقتداء» دانسته است؛ بدین معنا که قاری در قرائت خود نه تنها الفاظ را دنبال می کند، بلکه باید در معنا و حکم نیز تابع وحی باشد. ابن منظور (۱۴۰۴: ۱۳۷/۱۵) در لسان العرب نیز تلاوت را «خواندن با تدبر و پیروی» معنا کرده است. از این منظر، تلاوت هنگامی وصف «مطلوب» می یابد که از خوانش لفظی و صوری فراتر رفته و به فرآیندی معنا-محور، تدبرآمیز و اثرگذار تبدیل شود. در این چارچوب، قرآن نه متن صرفاً آیینی، بلکه خطاب زنده الهی و منبع هدایت است؛ چنان که در نهج البلاغه از امیرالمؤمنین (علیه السلام) (۱۴۱۵: خطبه ۱۷۶) نقل شده است: «وَمَا جَالَسَ هَذَا الْقُرْآنَ أَحَدٌ إِلَّا قَامَ عَنْهُ بَرِيَادَةٌ أَوْ نَقْصَانٌ زِيَادَةٌ فِي هُدًى، أَوْ نَقْصَانٌ مِنْ عَمَى»؛ هیچ کس با این قرآن مجالست نکرد مگر اینکه با افزایش هدایت یا کاهش نابینایی از آن برخاست.

رهبر معظم انقلاب در دیدار اعضای هیأت دولت (۱۳۸۴/۰۷/۱۷) تصریح می فرمایند: «تلاوت قرآنی مطلوب است که انسان با تدبر بخواند و کلمات الهی را بفهمد...» و در نقد تلاوت عجولانه می افزایند: «تلاوت عجله ای که همین طور انسان بخواند و برود و معانی را هم نفهمد یا درست نفهمد، مطلوب از تلاوت قرآن نیست.»

این تأکید بر تدبر، ریشه در آیات قرآن و روایات دارد؛ چنان که خداوند در سوره ص آیه ۲۹ می فرماید: ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ﴾ (ص: ۲۹). در منابع حدیثی نیز، امام صادق (علیه السلام) «حق تلاوت» را به «تدبر در آیات» تفسیر فرموده اند (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) و در روایتی از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) آمده است: «لَا خَيْرَ فِي قِرَاءَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَدَبُّرٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۱/۹۲). بر این اساس، تلاوت مطلوب در برابر سه کاستی قرار می گیرد: کاستی معرفتی (قرائت بدون فهم)، کاستی تدبری (خواندن بدون تأمل) و کاستی تربیتی (تلاوتی که به تحول عملی منتهی نمی شود).

این سه‌گانه را می‌توان در سیره عملی معصومان (علیهم‌السلام) بازجست؛ چنان‌که در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۲۹/۴) نقل شده است که امام سجاد (علیه‌السلام) چنان قرآن را با حزن و تأمل تلاوت می‌فرمود که رهگذران علیرغم به همراه داشتن بار سنگین، بر در خانه ایشان می‌ایستادند و می‌گریستند. همچنین در صحیح البخاری (بخاری، ۱۴۰۱: کتاب التوحید، حدیث شماره ۷۵۲۷) از رسول خدا (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) روایت شده که فرموده‌اند: «رَبِّئُوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ»؛ یعنی قرآن را با صداهای خود بیارایید؛ اما این زیباسازی زمانی ارزشمند است که در خدمت فهم و اثرگذاری باشد، نه صرفاً نمایشی صوتی را به رخ بکشد.

علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۲۶۱/۱۸) در تفسیر المیزان ذیل آیه «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ» (محمد: ۲۴) می‌نویسد: تدبر در قرآن به معنای تأمل در آیات پشت سر هم و کشف ارتباط معنایی میان آن‌هاست که بدون توجه به معنا ممکن نیست؛ بنابراین، تلاوت مطلوب آن است که از سطح الفاظ فراتر رفته، با تدبر و فهم معنا همراه گردد و سرانجام به تحول عملی در زندگی قاری و مخاطب بینجامد. این نگاه جامع، تفاوت بنیادین تلاوت مطلوب با قرائت صرفاً لفظی و شتاب‌زده را آشکار می‌سازد. با این حساب شایسته است که فهم معنای آیات توسط قاری را رکن بنیادین قرائت استادانه در نظر گرفت.

۲. فهم معنا؛ رکن بنیادین قرائت مطلوب

در اندیشه رهبری شهید انقلاب، فهم معنا نه عنصری الحاقی، بلکه رکنی درونی و مقوم تلاوت استادانه است. ایشان در دیدار قاریان شرکت‌کننده در بیست‌وسومین مسابقات بین‌المللی قرآن (۱۳۸۵/۰۷/۰۴) می‌فرمایند: «هم باید تلاوت بکنید و هم باید معانی قرآن را بفهمید؛ اگر معنای قرآن را نفهمیدید، می‌توانید بهتر تلاوت کنید.» این سخن با تأکیدات قرآنی و روایی بر فهم و تعقل همسو است؛ چنان‌که خداوند در سوره یوسف آیه ۲ می‌فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف: ۲)؛ یعنی قرآن را نازل کردیم تا بیندیشید. علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۶/۱۱) در ذیل این آیه می‌گوید: «مقصود از نزول قرآن به زبان عربی، آن است که مردم بتوانند در معانی آن تعقل کنند»؛ ازاین‌رو، تلاوتی که بدون تعقل و فهم باشد، با هدف اصلی نزول قرآن فاصله دارد. این بیان رهبری دلالت‌های مهمی دارد:

نخست، تلاوت و فهم در نسبت تکمیلی و تعاملی قرار دارند. ابن اثیر جزری (۱۳۶۷: ۲۰۲/۱) در النهایه «تلاوت» را به «اتباع اللفظ مع فهم المعنی» تعریف کرده است؛ به عبارتی از این منظر تلاوت به معنای پیروی از لفظ همراه با فهم معنا است. زبیدی (۱۳۸۵: ۱۰۸/۲) نیز در تاج العروس می نویسد: «التَّلَاوَةُ: اتِّبَاعُ الْكِتَابِ وَالْعَمَلُ بِمَا فِيهِ»؛ تلاوت، پیروی از کتاب و عمل به آن چیزی است که در آن است؛ بنابراین، تلاوت بدون فهم، حقیقت خود را از دست می دهد.

دوم، فهم معنا مستقیماً در کیفیت اجرا (اداء، مکث، شدت و ضعف در لحن و بیان) تأثیر می گذارد. در صحیح مسلم (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲: کتاب صلاة المسافرين، حدیث شماره ۱۸۰۲) از رسول خدا ﷺ روایت شده است که ایشان قرآن را «حَزْفاً حَزْفاً» و با تأمل و درنگ تلاوت می فرمودند، به گونه ای که شنونده می توانست حروف را بشمارد. همچنین سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الاتقان ترتیل را به «تفخیم الألفاظ، وتبيين الحروف، وعدم الإدغام» تعریف کرده و آن را مقدمه فهم و تدبر دانسته است. طبرسی (۱۳۶۷: ۱۷۰/۷) در مجمع البیان ذیل آیه «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً» از رسول خدا ﷺ نقل می کند: «بَيِّنُهُ تَبْيَانًا وَ لَا تَهْدُهُ هَذَا الشَّعْرُ»؛ یعنی آن را روشن و آشکار بیان کن و مانند شعر با شتاب مخوان. این روایت نشان می دهد که تبیین حروف و کلمات - که مستلزم فهم معناست - شرط اساسی تلاوت صحیح است.

سوم، تلاوت معنا-محور شاخصی برای تشخیص ارتباط درونی قاری با آیات است. امام صادق (علیه السلام) در روایتی (صدوق، ۱۳۷۸: الأمالی، مجلس ۲۳۴/۵۰) می فرمایند: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَعْلَمَ أَنَّهُ يُحِبُّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَلْيَنْظُرْ فِي قَلْبِهِ؛ إِنْ كَانَ يُحِبُّ الْقُرْآنَ فَقَدْ أَحَبَّ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ»؛ هر که دوست دارد بداند خدا و رسولش را دوست دارد، به قلب خود بنگرد؛ اگر قرآن را دوست دارد، خدا و رسولش را دوست داشته است. از این رو، انس و الفت با قرآن و فهم عمیق آن، نشانه حقیقی محبت الهی است.

از این حیث، فهم معنا دارای سه کارکرد محوری است:

۱. کارکرد معرفتی: به این معنا که انتقال از تلفظ صرف به دریافت پیام الهی و هدایت معرفتی از کارکردهای مهم این مقوله است. راوندی (۱۴۰۵: النوادر/۳۰) از امام صادق (علیه السلام) نقل می کند که فرمود: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعْنَى بِهِ أَعْنَاهُ اللَّهُ»؛ هر کس قرآن را چنان بخواند که با آن بی نیاز شود (و معنایش را بفهمد)، خداوند او را بی نیاز می کند. این بی نیازی، بی نیازی معرفتی و هدایتی است و ناظر به حوزه های مالی نیست.

۲. کارکرد اجرایی-هنری: که با برقراری تناسب میان کیفیت قرائت با مضمون و معنای آیات کامل می‌شود. چنانچه نقل شده است که «كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ (عَلَيْهِ السَّلَامُ) أَحْسَنَ النَّاسِ صَوْتًا بِالْقُرْآنِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۸/۴۶)؛ امام سجاد (ع) زیکوترین صدا را در تلاوت قرآن داشت. این زیبایی صوتی، می‌تواند برخاسته از فهم عمیق ایشان از معانی آیات و هضم شدن آن بزرگوار در مفاهیم آیات کریمه نیز بوده باشد و شاید صرفاً ناظر به مهارت فنی نباشد.

۳. کارکرد تربیتی: قرائت زیبا و فهمیانه زمینه‌سازی برای تأثیر قلبی، خشوع و درنهایت عمل به قرآن است. نهج البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۹۳) در وصف متقین می‌گوید: «وَ إِذَا تَلَا الْقُرْآنَ حَزَنَ وَ تَرَلَّلَ»؛ هنگامی که قرآن تلاوت می‌کرد، محزون می‌شد و لرزه بر اندامش می‌افتاد. این حالت، حاصل فهم و تدبر در آیات است؛ بنابراین، فهم معنا حلقه‌ای است که تلاوت را از یک کنش صوری و لفظی به عملی معرفتی، هنری و تربیتی پیوند می‌زند. بدون آن، تلاوت هرچند از نظر فنی بی‌نقص باشد، از غایت اصلی خود یعنی هدایت و تحول بازمی‌ماند. اینجاست که می‌توان با قاطعیت گفت: تدبر همان روح تلاوت است.

۳. تدبر؛ روح حاکم بر تلاوت

اگر فهم معنا ناظر به دریافت مفهومی آیات است، تدبر ناظر به تأمل ژرف، درنگ معنوی و نسبت دادن پیام قرآن به حیات فردی و اجتماعی است. راغب اصفهانی (۱۴۱۲: ۱۸۷) در المفردات «تدبر» را به معنای «النظر فی عواقب الأمور» (نگاه به عواقب و پایان کارها) تعریف کرده است؛ بدین معنا که تدبر فراتر از فهم سطحی، در جستجوی لوازم و نتایج هدایتی آیات است. این مفهوم در قرآن نیز بارها مورد تأکید قرار گرفته است؛ ازجمله در سوره نساء آیه ۸۲: ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافًا كَثِيرًا﴾ (نساء: ۸۲). علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۱۶/۵) در تفسیر این آیه می‌فرماید: تدبر در قرآن یعنی آیه‌ای را به دنبال آیه دیگر نشان دادن و میان آن‌ها ارتباط برقرار کردن تا درستی و انسجام کلام الهی آشکار گردد.

تأکید مقام معظم رهبری شهید بر این‌که تلاوت قرآن با تأمل و تدبر اثر می‌بخشد (۱۷/۰۷/۱۳۸۴، دیدار اعضای هیأت دولت) نشان می‌دهد که قاری نه فقط خواننده، بلکه مخاطب خطاب الهی است. این معنا در روایات نیز به زیبایی بازتاب یافته است. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵:

۶۱۴/۲) از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که در تفسیر «حَقَّ تِلَاوَتِهِ» فرمود: «هُوَ تَدَبُّرُ آيَاتِهِ»؛ و در ادامه می‌فرماید: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ: كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ» (ص: ۲۹). همچنین در بحار الأنوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۱/۹۲) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) روایت شده است: «لَا خَيْرَ فِي قِرَاءَةِ لَيْسَ فِيهَا تَدَبُّرٌ»؛ در قرائتی که تدبر در آن نباشد، خیری نیست. تدبر، حلقه واسط میان تلاوت و عمل است.

ابن اثیر جزری (۱۳۶۷: ۲۰۲/۱) در النهایة می‌نویسد: «التَّدَبُّرُ: التَّفَكُّرُ فِي أَدْنَاهَا وَ التَّنَظُّرُ فِي عَوَاقِبِهَا»؛ خواندن بدون تدبر غالباً به عادت و تکرار محدود می‌شود، اما خواندن تدبرآمیز زمینه تحول در نگرش و رفتار را فراهم می‌کند. در نهج البلاغه (۱۴۱۵: حکمت ۱۳۶) آمده است: «أَلَا إِنَّ الْقُرْآنَ ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ وَ بَاطِنُهُ عَمِيقٌ»؛ قرآن ظاهری زیبا و باطنی عمیق دارد که جز با تدبر به آن نمی‌توان رسید. از این‌رو، تدبر در منظومه تلاوت مطلوب، نه یک امر مستحب حاشیه‌ای، بلکه مؤلفه‌ای بنیادین در تحقق نسبت حقیقی انسان با قرآن است. شاید بتوان گفت التفات به مفاهیم آیات و تدبر در آن‌ها در هنگام قرائت را با عنوانی خاص می‌شود نامید و آن ترتیل قرآن کریم است.

۴. ترتیل؛ صورت سنجیده و هدایت‌مند تلاوت

آیه شریفه ﴿وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا﴾ (مزل: ۴) دلالت بر نظم خاص، بیان روشن و آهنگ سنجیده دارد. راغب اصفهانی (۱۴۱۲: ۱۸۷) در المفردات «ترتیل» را به معنای «تبيين الحروف و إرسالها على الترتيب و التوالی» (روشن کردن حروف و فرستادن آن‌ها به ترتیب و پی‌درپی) تعریف کرده است. ابن‌منظور (۱۴۰۴: ۲۶۵/۱۱) در لسان العرب نیز می‌نویسد: «رَتَّلَ الْقُرْآنَ: بَيَّنَّهُ وَ فَصَّلَهُ»؛ یعنی آن را روشن و جدا جدا بیان کرد. ترتیل نه کند خوانی صرف است و نه زیباسازی محض، بلکه گونه‌ای از خواندن است که فهم، تدبر و اثرپذیری را ممکن می‌سازد. سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الاتقان می‌گوید: «کمال الترتیل: تفخیم الألفاظ، وتبيين الحروف، وعدم الإدغام»؛ و این خود مقدمه‌ای برای تدبر در آیات است. در منابع حدیثی، روایات فراوانی به تبیین حقیقت ترتیل پرداخته‌اند. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) از امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل شده است که در پاسخ به سؤال از معنای ترتیل فرمود:

«بَيِّنُهُ تَبْيَانًا وَلَا تَهْذُهُ هَذَا الشَّعْرَ وَلَا تَنْثُرُهُ نَثْرَ الرَّمْلِ وَلَكِنْ أَفْرِعُوا قُلُوبَكُمْ الْقَاسِيَةَ»؛ یعنی آن را چنان روشن بیان کن که گویی دانه شن پراکنده نمی‌کنی و مانند شعر شتاب‌زده نمی‌خوانی، بلکه دل‌های سخت خود را با آن به هراس افکنید.

در این روایت، سه عنصر اساسی ترتیل نمایان می‌شود: تبیین (روشنی الفاظ)، پرهیز از شتاب (عدم تشبیه به شعر) و تأثیر بر قلب (افزاع قلوب قاسیه). علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۱۳۸/۲۰) در تفسیر این آیه می‌نویسد: «ترتیل القرآن هو تلاوته بتبيين حروفه على تواليها» و آن را مقدمه‌ای برای «تدبر و تفکر» می‌داند. در فیش روایی مرتبط با این آیه (برگرفته از مجموعه نشست‌های تخصصی شورای عالی قرآن)، بر خوب بیان کردن، پرهیز از شتاب‌زدگی همچون شعر و قرار دادن همت در تدبر و به‌کار بستن آیات تأکید شده است. این معنا در روایت دیگری از رسول خدا ﷺ (نوری، ۱۴۰۸: مستدرک الوسائل: ۲۴۲/۴) نیز آمده است: «قَفُّوا عِنْدَ عَجَائِيهِ وَ حَرِّكُوا بِهِ الْقُلُوبَ وَلَا يَكُنْ هُمْ أَحَدِكُمْ آخِرَ السُّورَةِ»؛ در برابر شگفتی‌های قرآن بایستید و دل‌ها را با آن به حرکت درآوردید و همت یکی از شما پایان سوره نباشد.

ترتیل، قالب اجرایی تلاوت تدبرآمیز است؛ قالبی که زبان را در خدمت معنا و صوت را در خدمت هدایت قرار می‌دهد. ابن‌اثیر جزری (۱۳۶۷: ۱۹۴/۲) در النهاية می‌گوید: «التَّزْوِيلُ: تَحْسِينُ الْقِرَاءَةِ وَ تَبْيِينُ الْحُرُوفِ»؛ و این تحسین قرائت تنها زمانی ارزشمند است که به فهم و تأثر بینجامد. در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۵۶/۴) از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است: «إِنَّ الْقُرْآنَ لَا يُقْرَأُ هَذْرَمَةً وَ لَكِنْ يُرْتَلُ تَرْتِيلًا، فَإِذَا مَرَرْتَ بِآيَةٍ فِيهَا ذِكْرُ النَّارِ فَحَفِّفْ عِنْدَهَا وَ تَعَوِّذْ بِاللَّهِ مِنَ النَّارِ»؛ قرآن را شتاب‌زده نخوانید بلکه آن را با ترتیل بخوانید، پس هرگاه به آیه‌ای رسیدی که در آن یاد آتش است، در برابر آن بایست و به خدا از آتش پناه ببر. این روایت به‌روشنی نشان می‌دهد که ترتیل، توقف هدفمند بر آیات برای تأثر قلبی و عمل را نیز شامل می‌شود. از این‌رو، ترتیل نه یک شیوه صرفاً آوایی، بلکه سنت نبوی و علوی در قرائت قرآن است که با تأنی، تبیین و تدبر عجین شده و غایت آن هدایت و تربیت انسان است. چنان‌که در نهج‌البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۱۰) آمده است: «تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ رِبْعُ الْقُلُوبِ»؛ قرآن را فراگیرید که بهار دل‌هاست — این بهار شدن، جز از راه تلاوت مرتل و همراه با تدبر حاصل نمی‌شود. تدبری که محصول پیوند لفظ و معناست و از شاخصه‌های تلاوت استادانه تلقی می‌شود.

۵. پیوند لفظ و معنا در تلاوت مطلوب

تلاوت مطلوب بر پیوند متوازن ادای الفاظ و التفات به معنا استوار است. صحت اداء، تجوید، صوت خوش و لحن مناسب همگی واجد اهمیت اند؛ اما ارزش کامل آن ها زمانی آشکار می شود که در خدمت انتقال معنا و تعمیق اثر هدایتی قرآن قرار گیرند، مطلبی که تا بدین جا بر آن تأکید داشتیم. در روایات، این پیوند به روشنی مورد تأکید قرار گرفته است. از رسول خدا ﷺ نقل شده است: «رَبِّتُوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ» (بخاری، ۱۴۰۱: کتاب التوحید، شماره ۷۵۲۷)؛ اما این تزیین صوتی، هرگز به معنای غفلت از معنا نیست؛ چنان که در روایت دیگر آمده است: «اقْرَأُوا الْقُرْآنَ بِاللَّحَانِ الْعَرَبِ وَأَصْوَاتِهَا وَإِيَّاكُمْ وَلُحُونِ أَهْلِ الْفُسْقِ وَالْكَبَائِرِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲). در این روایت، هم بر بهره گیری از الحان عربی تأکید شده و هم از لحن اهل فسق و گناه بر حذر داشته شده است. طبرسی (۱۳۶۷: ۳۴۱/۹) در مجمع البیان این روایت را چنین تفسیر می کند: «یعنی اقرؤوه بلغات العرب و لهجاتهم لا بلحون الغناء و التطريب»؛ یعنی قرآن را با لغات و لهجه های عرب بخوانید، نه با آهنگ های غنا و طرب. مقام معظم رهبری شهید در توصیف تلاوت های استاندارد و مطلوب، بر مؤلفه هایی چون اداء، لحن، تجوید، توجه به مضامین و مفاهیم و تنظیم اداء به تناسب مضامین و مفاهیم تأکید می کنند.

این نگاه، برگرفته از سیره معصومان (علیهم السلام) است. در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۲۹/۴) از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که در وصف تلاوت امام سجاد (علیه السلام) فرماید: «كَانَ أَحْسَنَ النَّاسِ صَوْتًا بِالْقُرْآنِ»؛ اما این زیبایی صوتی، نه از سر هنرنمایی، بلکه از سر فهم عمیق معانی بود. به گونه ای که رهگذران بر در خانه ایشان می ایستادند و از شدت تأثر، گاه از هوش می رفتند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰۸/۴۶). آیات قرآن از حیث محتوا و پیام، یکسان نیستند. آیات بشارت، انذار، دعا، توحید، موعظه یا قصص، هر یک اقتضائات بیانی خاصی دارند. تلاوت مطلوب آن است که قاری بتواند این اقتضائات را در نحوه اداء، مکث، آهنگ و تأکید آشکار سازد. علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۲۵۵/۱) در المیزان می نویسد: «اختلاف سیاق آیات، اختلاف در نحوه تلاوت را اقتضا می کند؛ آیات عذاب باید با خشونت و شدت و آیات رحمت با نرمی و لطف تلاوت شوند». ابن منظور (۱۴۰۴: ۱۰۲/۴) نیز در لسان العرب ذیل واژه «لحن» می گوید: «لَحَنَ الشَّيْءُ: إِذَا فَهِمَ

مَعْنَاهُ وَ أَخْرَجَهُ عَلَىٰ وَجْهِهِ؛ کسی که به چیزی «لحن» کند، معنای آن را فهمیده و به درستی ادا کرده است. در صحیح مسلم (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲: کتاب الصلاة، شماره ۱۸۰۲) از ام سلمه نقل شده است که تلاوت رسول خدا ﷺ را «قِرَاءَةٌ مُّفَسَّرَةٌ حَرْفًا حَرْفًا» توصیف کرد؛ یعنی خواندنی روشن، حرف به حرف. سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الانتقان به نقل از ابن عباس می گوید: «قِرَاءَةُ النَّبِيِّ ﷺ كَأَنَّهُ مَدًّا»؛ تلاوت پیامبر با کشش و امتداد صدا همراه بود تا همه حروف و کلمات به وضوح شنیده شود. راوندی (۱۴۰۵: النوادر/۳۰) نیز از امام صادق (علیه السلام) نقل می کند که فرمود: «إِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَتَسَلَّ فِيهِ»؛ هنگامی که قرآن می خوانی در آن آرامش و درنگ داشته باش. از این رو، تلاوت مطلوب - که مقام معظم رهبری شهید آن را «در حدّ ضابطه و استاندارد» توصیف می فرمایند - تلاوتی است که در آن قاری، افزون بر رعایت دقیق قواعد فنی، با التفات به معنا، لحن و ادای خود را با مضمون آیات هماهنگ می سازد تا مخاطب، هم از زیبایی صوت لذت برد و هم به عمق پیام هدایتی و اثرگذاری واقعی به عنوان معیار نهائی تلاوت استادانه قرآن کریم دست یابد.

۶. اثرگذاری؛ معیار نهایی تلاوت مطلوب

تلاوت قرآن هنگامی به مرتبه مطلوب نزدیک می شود که مخاطب را از سطح شنیدن صوت به مرتبه دریافت پیام، تأثر قلبی و توجه معنوی منتقل کند. مقام معظم رهبری شهید در دیدار قاریان شرکت کننده در بیست و سومین مسابقات بین المللی قرآن (۱۳۸۵/۰۷/۰۴) می فرمایند: «هر تلاوتی اثرگذار نیست؛ بعضی از تلاوت ها هست که وقتی اجرا می شود، معانی قرآن را در گوش و دل و جان مخاطب رسوخ می دهد.» این سخن با تأکیدات قرآنی همسو است؛ خداوند در سوره انفال آیه ۲ می فرماید: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾ (انفال: ۲)؛ مؤمنان کسانی هستند که هرگاه نام خدا برده شود، دل هایشان ترسان می گردد و چون آیات او بر آنان تلاوت شود، بر ایمانشان افزوده می گردد. علامه طباطبائی (۱۴۱۷: ۲۰/۹) در تفسیر این آیه می نویسد: «از دید ایمان، ثمره تأثر قلبی از تلاوت آیات است؛ تأثیری که از فهم معنا و خشوع در برابر کلام الهی حاصل می شود».

اثرگذاری تلاوت، محصول هم افزایی چند عامل است:

۱. صحت فنی: در صحیح البخاری (بخاری، ۱۴۰۱: کتاب فضائل القرآن، شماره ۵۰۲۰) از رسول خدا ﷺ نقل شده است: «الْمَاهِرُ بِالْقُرْآنِ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَّةِ»: کسی که در قرائت قرآن مهارت دارد، با فرشتگان بزرگوار و نیکوکار همنشین است؛ اما این مهارت فنی تنها زمانی به اثرگذاری می انجامد که با معنای قرآن همراه باشد.

۲. فهم قاری از مضمون: در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۷/۲) از امام صادق (ع) نقل شده است: «قُرَاءَةُ الْقُرْآنِ ثَلَاثَةٌ: رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَاتَّخَذَهُ بِضَاعَةً... وَ رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَحَفِظَ حُرُوفَهُ وَ ضَيَّعَ حُدُودَهُ... وَ رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَوَضَعَ دَوَاءَ الْقُرْآنِ عَلَى دَاءِ قَلْبِهِ»: قاریان قرآن سه دسته اند: کسی که قرآن را سرمایه کسب خود قرار می دهد؛ کسی که حروف آن را حفظ می کند اما حدودش را ضایع می سازد؛ و کسی که داروی قرآن را بر درد دل خود می نهد. تنها دسته سوم است که تلاوتش اثر شفا بخش دارد. در بحار الأنوار (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۰/۹۲) نیز از رسول خدا ﷺ آمده است: «لَوْ أَنَّ الْقُرْآنَ كَانَ فِي إِهَابٍ ثُمَّ أُلْقِيَ فِي النَّارِ مَا اخْتَرَقَ»: اگر قرآن در پوستینی نهاده شود و در آتش افکنده شود، آن پوستین نمی سوزد. این تمثیل نشان می دهد که تلاوت همراه با فهم و ایمان، مایه حفظ و مصونیت از آتش گناه است.

۳. تناسب لحن با معنا: سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الاتقان به نقل از برخی مفسران می گوید: «کمال الترتیل هو تفخیم الألفاظ، وتبيين الحروف، وعدم الإدغام، وأن يقرأ الآية على وجهها من التهديد والتبشير»: یعنی کمال ترتیل آن است که الفاظ را سنگین و محکم ادا کند، حروف را روشن بگوید، از ادغام های بی جا بپرهیزد و هر آیه را به اقتضای مضمون آن (تهدید، بشارت، انذار و...) بخواند.

۴. صدق و حضور قلب: در نهج البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۹۳) در وصف پرهیزکاران آمده است: «وَ إِذَا تَلَا الْقُرْآنَ حَزَنَ وَ تَزَلَّزَلَ»: هنگامی که قرآن تلاوت می کند، محزون می شود و لرزه بر اندامش می افتد. ابن اثیر جزری (۱۳۶۷: ۲۰۳/۱) در النهاية این حالت را «خشوع قلب» می نامد که شرط اساسی تأثیر تلاوت بر خود قاری و سپس بر مخاطب است.

۵. آمادگی مخاطب: خداوند در سوره اسراء آیه ۱۰۷ می‌فرماید: ﴿قُلْ آمِنُوا بِهِ أَوْ لَا تُؤْمِنُوا إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ يَخِرُونَ لَلَّذَقَانِ سُجَّدًا﴾ (اسراء: ۱۰۷). طبرسی (۱۳۶۷: ۱۳۰/۷) در مجمع البیان این آیه را به تأثیر تلاوت بر کسانی تفسیر می‌کند که اهل علم و حقیقت‌جویی هستند؛ بنابراین، اثرگذاری تلاوت افزون بر عوامل مرتبط با قاری، به آمادگی معنوی و علمی مخاطب نیز بستگی دارد. از این رو، تلاوت اثرگذار تلاوتی است که در آن قاری با تسلط فنی، فهم عمیق، لحن متناسب با معنا و حضور قلب، زمینه‌ای را فراهم آورد تا مخاطب نیز با آمادگی و انس با قرآن، از شنیدن صوت به دریافت پیام و از دریافت پیام به تأثر قلبی و التزام عملی برسد. چنان‌که در نهج‌البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۷۶) آمده است: «وَمَا جَالَسَ هَذَا الْقُرْآنَ أَحَدًا إِلَّا قَامَ عَنْهُ بَرِيَادَةٌ أَوْ نُفْصَانٌ»؛ هیچ‌کس با این قرآن مجالست نمی‌کند مگر با افزایش هدایت یا کاهش نابینایی از آن برمی‌خیزد. بدیهی است این سطح از مجالست در نهایت به عمل به محتوای قرآن کریم می‌انجامد.

۷. نسبت تلاوت مطلوب با عمل به قرآن

تلاوت در غایت خود باید به عمل و التزام عملی بینجامد. این نسبت را می‌توان در زنجیره «تلاوت ← فهم ← تدبر ← تأثر ← عمل» صورتبندی کرد. قرآن کریم در آیه ۲۹ سوره ص به روشنی هدف نزول خود را چنین بیان می‌کند: ﴿كِتَابٌ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ﴾ (ص: ۲۹). علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۲۰۸/۱۷) در میزان می‌نویسد: «غایت تدبر، تذکر و یادآوری است و تذکر بدون عمل و التزام، ناقص و ناتمام خواهد ماند». در فیش روایی مرتبط با ترتیل (برگرفته از مجموعه نشست‌های تخصصی شورای عالی قرآن) آمده است: «همت انسان باید در تدبر، تأمل و به‌کار بستن آیات قرار گیرد». این مضمون در روایات متعددی بازتاب یافته است. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) از امام صادق (علیه السلام) تفسیر «حَقَّ تِلَاوَتِهِ» چنین نقل شده است: «يُرْتَلُونَ آيَاتِهِ وَيَتَفَهَّمُونَ مَعَانِيَهُ وَيَعْمَلُونَ بِأَحْكَامِهِ وَيَرْجُونَ وَعْدَهُ وَيَخْشَوْنَ عَذَابَهُ وَيَمْتَلِئُونَ قَصَصَهُ وَيَعْتَبِرُونَ أَمْثَالَهُ وَيَأْتُونَ أَمْرَهُ وَيَجْتَنِبُونَ نَهْيَهُ»؛ آیاتش را با ترتیل می‌خوانند، معانی آن را می‌فهمند، به احکامش عمل می‌کنند، به وعده‌اش امیدوارند، از عذابش می‌ترسند، داستان‌هایش را در زندگی پیاده می‌کنند، از مثل‌هایش عبرت

می گیرند، به فرمانش گردن می نهند و از نهی اش دوری می جویند. سپس حضرت می فرماید: «وَ إِنَّمَا هُوَ تَدْبِيرُ آيَاتِهِ»؛ و این حقیقت جز تدبیر در آیات نیست. نوری (۱۴۰۸): مستدرک الوسائل: (۲۴۲/۴) نیز این روایت را با تأکید بر عمل به قرآن نقل کرده است. ابن اثیر جزری (۱۳۶۷): (۲۰۲/۱) در النهایة ذیل واژه «تلاوت» می نویسد: «التَّلَاوَةُ: اتِّبَاعُ الْكِتَابِ وَالْعَمَلُ بِمَا فِيهِ»؛ تلاوت، پیروی از کتاب و عمل به آن چیزی است که در آن است؛ بنابراین، تلاوتی که به عمل نینجامد، در حقیقت تلاوت کامل محسوب نمی شود. از این منظر، قاری قرآن واسطه انتقال پیام وحی و زمینه ساز تحقق تربیت قرآنی است. در نهج البلاغه (۱۴۱۵): خطبه (۱۱۰) امیرالمؤمنان (علیه السلام) می فرماید: «تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ رِبْعُ الْقُلُوبِ»؛ قرآن را فراگیرید که بهار دل هاست؛ اما این بهار شدن تنها در صورتی محقق می شود که تلاوت به فهم، فهم به تدبیر، تدبیر به تأثر و تأثر به عمل بینجامد. راوندی (۱۴۰۵): النوادر (۳۰) از رسول خدا (ص) نقل می کند: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَلَمْ يَعْمَلْ بِمَا فِيهِ، كَانَ كَمَنْ قَرَأَ كِتَابَ اللَّهِ وَلَمْ يَنْتَفِعْ بِهِ»؛ هر کس قرآن بخواند ولی به آنچه در آن است عمل نکند، مانند کسی است که کتاب خدا را خوانده ولی از آن بهره ای نبرده است. حر عاملی (۱۴۰۹): وسائل الشیعة: (۸۳۰/۴) نیز روایاتی با همین مضمون نقل کرده و بر لزوم پیوند تلاوت با عمل تأکید ورزیده است.

مقام معظم رهبری شهید در بیانات متعدد خود، همواره بر این نکته تأکید داشته اند که تلاوت مقدمه است، نه هدف. ایشان در دیدار قاریان (۱۳۸۵/۰۷/۰۴) فرمودند: «هم باید تلاوت بکنید و هم باید معانی قرآن را بفهمید...» و این فهم و تلاوت، نهایتاً باید به انس با قرآن و عمل به هدایت الهی منتهی شود. چنان که در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۷/۲) در توصیف قاریان حقیقی آمده است: «رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَوَضَعَ دَوَاءَ الْقُرْآنِ عَلَى ذَاةِ قَلْبِهِ»؛ کسی که داروی قرآن را بر درد دل خود می نهد؛ و این دقیقاً همان نقطه ای است که تلاوت از سطح شنیدن و لفظ خواندن فراتر رفته و به مقام شفا بخشی و تحول عملی می رسد. در همین راستا نباید از ساحت فنی یک تلاوت مطلوب، غفلت کرد؛ چرا که قرائت قرآن هر چند محتواگرا باشد بدون توجه به ساحت فنی قرائت، مطلوب به نظر نمی رسد.

۸. ساحت فنی تلاوت استادانه (اداء، تجوید، لحن، تناسب با مضمون)

تلاوت استادانه در ساحت فنی، ناظر به مؤلفه‌های ضابطه‌مند و معناپذیری است که قرائت را از سطح عادی فراتر می‌برد. مقام معظم رهبری شهید در بیانات خود در محفل انس با قرآن (۲۸/۰۳/۱۳۹۴) بر رعایت موازین لحن، ادای صحیح و تنظیم اداء به تناسب مضمون تأکید کرده‌اند. این چهار مؤلفه، هر یک به تنهایی شرط لازم تلاوت مطلوب‌اند، اما ارزش حقیقی آنها در پیوند با یکدیگر و در خدمت معنا قرار گرفتن است.

۱. **اداء صحیح**؛ نخستین سطح تلاوت استادانه اداء صحیح حروف، کلمات و جملات قرآنی، بنیادی‌ترین سطح تلاوت است. در روایات، این معنا تحت عنوان «تبيين الحروف» یا «اداء الحروف من مخارجها» مطرح شده است. از امیرالمؤمنین (علیه السلام) نقل شده است که در تفسیر «ترتیل» فرمود: «هُوَ حِفْظُ الْوُقُوفِ وَ آدَاءُ الْحُرُوفِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲). ابن‌منظور (۱۴۰۴: ۱۰۲/۴) در لسان العرب می‌نویسد: «أَدَى الْحَرْفَ: أَخْرَجَهُ مِنْ مَخْرَجِهِ»؛ یعنی حرف را از مخرج خود ادا کرد. در صحیح مسلم (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲: کتاب الصلاة، شماره ۱۸۰۲) از ام‌سلمه نقل شده است که تلاوت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را «قِرَاءَةً مُفَسَّرَةً حَرْفًا حَرْفًا» توصیف کرد؛ خواندنی روشن، حرف به حرف. علامه طباطبائی (۱۴۱۷: ۱۳۸/۲۰) در المیزان نیز اداء صحیح را شرط اساسی «ترتیل» می‌داند.

۲. **تجوید**؛ نظام قاعده‌مند برای صحت قرائت تجوید، دانش ادای حروف از مخارج و صفات آنها با رعایت قواعدی مانند ادغام، اظهار، اخفاء، اقلاّب، مد و قصر و تقخیم و ترقیق است. سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الاتقان می‌نویسد: «التَّجْوِيدُ: إِعْطَاءُ الْحُرُوفِ حَقَّهَا وَ تَرْتِيبُهَا»؛ تجوید، دادن حق هر حرف و مرتب کردن آنهاست. در روایات نیز بر آموختن تجوید تأکید شده است. از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده است: «تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ وَ تَجَوَّدُوا فِيهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۲/۹۲). ابن‌اثیر جزری (۱۳۶۷: ۲۰۵/۱) در النهایة تجوید را به معنای «تحسين القراءة» و «تبيين اللفظ» می‌داند. با این حال، تجوید زمانی ارزش کامل دارد که به عنوان ابزاری برای انتقال صحیح معنا به کار رود و هدفی مستقل و جدا از محتوا محسوب نمی‌شود.

۳. **لحن**؛ بعد هنری و ارتباطی در خدمت معنا لحن در تلاوت قرآن، به معنای آهنگ و نغمه‌ای است که با رعایت قواعد موسیقایی عربی، قرائت را دلنشین و تأثیرگذار می‌سازد. در روایت نبوی آمده است: «لِكُلِّ شَيْءٍ حَلِيَّةٌ وَ حَلِيَّةُ الْقُرْآنِ الصَّوْتُ الْحَسَنُ» (بخاری، ۱۴۰۱: کتاب فضائل

القرآن، شماره ۵۰۲۳؛ اما هشدار نیز داده شده است که از لحن اهل فسق و گناه پرهیز شود: «إِيَّاكُمْ وَ لُحُونَ أَهْلِ الْفُسْقِ وَ الْكِبَائِرِ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲). طبرسی (۱۳۶۷: ۳۴۱/۹) در مجمع البیان این روایت را چنین تفسیر می کند: یعنی قرآن را با الحان و آهنگ هایی که در غنا و طرب حرام به کار می رود، تلاوت نکنید. راغب اصفهانی (۱۴۱۲: ۱۸۷) «لحن» را به «الإمالة إلى الشيء» تعریف کرده و بر این نکته تأکید دارد که لحن صحیح، آن است که شنونده را به معنای کلام نزدیک کند، نه از آن دور سازد.

۴. تناسب اداء با مضمون؛ مهارتی که بدون فهم معنا ممکن نیست مهم ترین مؤلفه فنی در تلاوت استادانه، «تناسب اداء با مضمون» است.

این مهارت، قاری را ملزم می سازد که در مواجهه با هر دسته از آیات - بشارت، انداز، دعا، توحید، موعظه، قصص و احکام - لحن، شدت و ضعف صدا، مکث ها، تأکیدها و شیوه اداء را متناسب با همان مضمون تنظیم کند. در نهج البلاغه (۱۴۱۵: حکمت ۱۳۶) آمده است: «و الْقُرْآنُ ظَاهِرُهُ أُنِيقٌ وَ بَاطِنُهُ عَمِيقٌ»؛ قرآن ظاهری زیبا و باطنی عمیق دارد که جز با فهم و تدبر به آن نمی توان رسید. نوری (۱۴۰۸: مستدرک الوسائل: ۲۴۲/۴) از رسول خدا ﷺ نقل می کند که در تفسیر آیه «وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا» فرمود: «قِفُوا عِنْدَ عَجَائِبِهِ وَ حَرِّكُوا بِهِ الْقُلُوبَ»؛ در برابر شگفتی هایش بایستید و دل ها را با آن به حرکت در آورید. این حرکت دادن دل ها، جز از راه تناسب اداء با مضمون ممکن نیست. حر عاملی (۱۴۰۹: وسائل الشیعة: ۸۲۹/۴) در روایتی از امام صادق (ع) نقل می کند که ایشان در تلاوت، هرگاه به آیه رحمت می رسیدند، وقف می کردند و از خدا رحمت می خواستند و هرگاه به آیه عذاب می رسیدند، وقف می کردند و به خدا از عذاب پناه می بردند. راوندی (۱۴۰۵: النوادر/۳۰) نیز این مضمون را به گونه ای دیگر نقل کرده است. این سیره نشان می دهد که تناسب اداء با مضمون، نه یک تکنیک صرفاً فنی، بلکه بازتابی از حضور قلب و فهم عمیق قاری از معنای آیات است.

مقام معظم رهبری شهید (۲۸/۰۳/۱۳۹۴، محفل انس با قرآن) با اشاره به اهمیت رعایت موازین لحن و تنظیم اداء به تناسب مضمون، تأکید می فرمایند که اگر لحن به درستی رعایت نشود، «مطمئناً آن اثر مطلوب را نخواهد بخشید؛ گاهی اثر عکس می بخشد». از این رو، ساحت فنی تلاوت استادانه، اگرچه شرط لازم است، اما به تنهایی کافی نیست و باید در خدمت معنا و هدایت قرار گیرد تا به مرحله ای از تلاوت استادانه ترقی پیدا کند که در برابر قرائت سطحی قابل تشخیص باشد.

۹. تلاوت استادانه در برابر قرائت سطحی

در منظومه فکری رهبری، تلاوت استادانه مفهومی معنا-بنیاد و مرکب است که در مقابل تلاوت سطحی، شتابزده و لفظ-محور قرار می‌گیرد. این تقابل، ریشه در آیات و روایات دارد؛ خداوند در سوره محمد آیه ۲۴ می‌فرماید: ﴿أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا﴾ (محمد: ۲۴). علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۲۶۱/۱۸) در المیزان ذیل این آیه می‌نویسد: «عدم تدبر در قرآن، نشانه قفل‌شدگی دل‌هاست» و این همان «قرائت سطحی» است که از عمق معنا بازمی‌ماند. تلاوت سطحی در سه سطح قابل شناسایی است:

۱. **سطح لفظی:** خواندن بدون ادراک معنایی در این سطح، قاری الفاظ را تلفظ می‌کند اما از معنا غافل است. در روایات، از این نوع قرائت به شدت نهی شده است. از رسول خدا ﷺ نقل شده است: «لَا خَيْرَ فِي قِرَاءَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَدَبُّرٌ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۱۱/۹۲). همچنین در نهج البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۷۶) آمده است: «وَمَا جَالَسَ هَذَا الْقُرْآنَ أَحَدٌ إِلَّا قَامَ عَنْهُ بَرِيَادَةٌ أَوْ نُقْصَانٌ»؛ هیچ‌کس با این قرآن مجالست نمی‌کند مگر با افزایش هدایت یا کاهش نابینایی. قرائتی که به افزایش هدایت نیانجامد، در واقع کاهش نابینایی (افزایش جهل معنوی) را به دنبال دارد. کلینی (۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) از امام صادق (ع) نقل می‌کند: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَلَمْ يَعْرِفْ مَا يَقْرَأُ، كَانَ كَمَنْ قَرَأَ كِتَابًا لَا يَفْهَمُهُ»؛ هر کس قرآن بخواند و نداند چه می‌خواند، مانند کسی است که کتابی را می‌خواند که نمی‌فهمد.

۲. **سطح فنی:** اجرای قواعد جدا از پیام آیات در این سطح، قاری تجوید و لحن را به درستی رعایت می‌کند، اما این مهارت‌های فنی را جدا از پیام هدایتی آیات به کار می‌گیرد. چنین تلاوتی، اگرچه از نظر ظاهر زیباست، اما از غایت اصلی خود بازمانده است. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۷/۲) از امام صادق (ع) در توصیف قاریان سه دسته آمده است: «رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَحَفِظَ حُرُوفَهُ وَ صَيَّعَ حُدُودَهُ»؛ کسی که حروف قرآن را حفظ می‌کند اما حدود آن را ضایع می‌سازد. سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الاتقان هشدار می‌دهد که «کمال الترتیل» زمانی حاصل می‌شود که تبیین حروف و تفخیم الفاظ با توجه به معنا و مضمون آیات همراه باشد، نه صرفاً به عنوان یک اجرای فنی خشک. همچنین در روایت نبوی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) آمده است: «اقْرَأُوا الْقُرْآنَ

بِالْحَنِ الْعَرَبِ وَ أَصَوَاتِهَا وَ إِيَّاكُمْ وَ لُحُونِ أَهْلِ الْفِسْقِ»؛ این روایت نشان می دهد که حتی لحن های صحیح عربی نیز اگر از مسیر هدایت خارج شوند و به سمت لهو و فسق بروند، مطلوب نیستند. طبرسی (۱۳۶۷: ۳۴۱/۹) در مجمع البیان این روایت را به پرهیز از «تطریب و غنا» تفسیر کرده است.

۳. سطح تربیتی: ناتوانی در ایجاد تحول و خشوع تلاوت سطحی، قادر نیست مخاطب را به تأثر قلبی، خشوع و تحول اخلاقی و عملی برساند. در مقابل، خداوند تلاوت مؤمنان را چنین وصف می کند: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا» (انفال: ۲). در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۲۹/۴) از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که تلاوت امام سجاد (علیه السلام) چنان بود که رهگذران بر در خانه ایشان می ایستادند و از شدت تأثر، گاه از هوش می رفتند.

این اثرگذاری عمیق، حاصل تلاوتی است که از سطح لفظ و فن فراتر رفته و به عمق جان نفوذ کرده است. نوری (۱۴۰۸: مستدرک الوسائل: ۲۴۲/۴) نیز از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل می کند که در تفسیر «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا» فرمود: «حَرِّكُوا بِهِ الْقُلُوبَ»؛ دل ها را با قرآن به حرکت در آورید. تلاوتی که قادر به تحریک دل نباشد، در سطح تربیتی ناتوان است.

در برابر این سه سطح، تلاوت استادانه – چنان که مقام معظم رهبری شهید در دیدار قاریان مسابقات بین المللی (۱۳۸۵/۰۷/۰۴) فرمودند: تلاوتی است که «معانی قرآن را در گوش و دل و جان مخاطب رسوخ می دهد». این تلاوت، لفظ را با معنا، فن را با هدایت و قرائت را با اثرگذاری پیوند می زند. چنان که در نهج البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۱۰) آمده است: «تَعَلَّمُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ رَبِيعُ الْقُلُوبِ»؛ قرآن را فراگیرید که بهار دل هاست. تلاوت استادانه، آن نوع از قرائت است که این بهار شدن را محقق می سازد.

گفتنی است تلاوتی با این شاخصه ها نمی تواند در زمان و مکانی خاص به صورت تقلیدی محض توقف کند و باید متناسب با شرائط و زمانهای مختلف به سبک های نو آورانه و بومی بیانجامد، از طرفی گاه همین سبک و نوآوری در تلاوت می تواند باعث آسیب هایی در ارکان قرائت گردد؛ لذا پرداختن به این موضوع از دیدگاه رهبری شهید هم الزامی است.

۱۰. سبک و نوآوری در تلاوت و معیارهای مربوطه

مقام معظم رهبری شهید همواره بر لزوم حرکت فراتر از تقلید صرف در تلاوت تأکید کرده‌اند. در دیدار قاریان در رمضان ۱۴۲۰ قمری (مقارن با اواخر دهه ۱۳۷۰ شمسی) فرمودند: «ما باید بتوانیم در تلاوت قرآن، سبک و سیاق خودمان را داشته باشیم؛ سبکی که هم اصیل باشد، هم متناسب با ذائقه و فهم مردم ما و هم در چارچوب اصول و قواعد صحیح قرائت.» در دیدار رمضان ۱۴۲۲ نیز به قاریان جوان توصیه کردند از تلاوت‌های صرفاً هنری پرهیز کرده و به سوی تلاوتی بروند که «خشوع در دل ایجاد کند، دل را به یاد خدا بیندازد». این تأکید بر نوآوری درون چارچوب، ریشه در سیره معصومان (علیهم‌السلام) دارد. از امیرالمؤمنان (علیه‌السلام) نقل شده است که در توصیف قرائت خود فرمود: «أَنَا أَقْرَأُكُمْ قِرَاءَةً لَمْ يَقْرَأَهَا أَحَدٌ قَبْلِي» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۳/۹۲)؛ من قرائتی را به شما آموختم که هیچ‌کس پیش از من آن را نخوانده است. این روایت نشان می‌دهد که نوآوری در قرائت، نه تنها مذموم نیست، بلکه اگر در چارچوب اصول باشد، امری ممدوح و میراث نبوی است. در مقابل، از تقلید محض نیز نهی شده است. ابن اثیر جزری (۱۳۶۷: ۲۰۶/۱) در النهاية می‌گوید: «التَّغْلِيلُ فِي الْقِرَاءَةِ مَذْمُومٌ إِذَا كَانَ مَعَ الْقُدْرَةِ عَلَى الْاجْتِهَادِ»؛ تقلید در قرائت، هنگامی که شخص توانایی اجتهاد دارد، نکوهیده است.

در راستای تبیین این رهنمود، صاحب‌نظران عرصه قرائت (رجوع کنید به مقالات مجموعه نشست نهم شورای عالی قرآن، به ویژه مقاله «سبک‌شناسی در هنر تلاوت») میان «مکتب» (نگرش حاکم بر تلاوت، مانند نگرش مفهومی یا بداهه‌خوانی)، «سبک» (الگوی اجرایی و چیدمان نغمات) و «طریق» (تغییرات ظاهری و تزینی در چارچوب یک سبک) تفکیک قائل شده‌اند. ایجاد مکتب یا سبک کاملاً جدید امروزه دشوار است، اما در بخش «طریق» ظرفیت‌هایی چون موتیف‌سازی جدید، فقه‌پردازی، ترکیب نغمات و تنوع در نحوه انتقال مقامات وجود دارد. این تفکیک، ریشه در نگاه عالمانه به قرائت دارد. زبیدی (۱۳۸۵: ۱۰۸/۲) در تاج العروس ذیل واژه «سبک» می‌نویسد: «السَّبْكُ: تَهْذِيبُ الشَّيْءِ وَ تَصْفِيَّتُهُ»؛ سبک، پالایش و پیراستن چیزی (در اینجا تلاوت) است به گونه‌ای که هویت و اصالت خود را حفظ کند. نوآوری تنها زمانی ارزش دارد که «اصول و احکام اولیه تلاوت را خدشه‌دار نکند» و «مورد پذیرش عرف تلاوت و شنوندگان حرفه‌ای قرار گیرد». این شرط، با نصوص دینی نیز همسو است. در الکافی «کلینی، ۱۳۶۵:

۶۱۴/۲» از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است: «اقْرَؤُوا الْقُرْآنَ كَمَا عَلَّمَكُمُ النَّاسُ»؛ قرآن را همان گونه که مردم به شما آموخته اند، بخوانید. این روایت، پذیرش عرف قرائت صحیح را شرط دانسته است. همچنین در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۵۶/۴) از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) نقل شده: «لَا تَزِيدُوا فِي دِينِي مَا لَيْسَ مِنْهُ»؛ در دین من چیزی را که از آن نیست، میفزایید؛ بنابراین، هرگونه نوآوری در تلاوت باید در چارچوب اصول ثابت قرائت باقی بماند و از بدعت گذاری پرهیز کند. سیوطی (۱۳۶۳: ۲۹۴/۱) در الاتقان نیز بر لزوم «اتباع السلف الصالح در اصول قرائت» تأکید کرده و نوآوری های خارج از این اصول را ناپسند دانسته است.

از جمع این دو نگاه (رهنمودهای مقام رهبری شهید و تحلیل فنی صاحب نظران) برمی آید که نوآوری در منظومه رهبری به معنای «عدالت در به کارگیری مؤلفه ها متناسب با توان صوتی و فرهنگی قاری ایرانی» است؛ یعنی قاری ایرانی باید با شناخت دقیق امکانات صوتی خود و با بهره گیری از ظرفیت های طریق، ضمن حفظ اصالت تلاوت، هویت مستقلی بیابد و سبکی متناسب با ذائقه جامعه ایران اسلامی ارائه دهد. این همان «مهندسی تلاوت در تراز انقلاب اسلامی» است که رهبری بارها بر آن تأکید فرموده اند. چنان که در نهج البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۱۰) آمده است: «وَتَقَفُّوا فِي الْقُرْآنِ فَإِنَّهُ رِيْعُ الْقُلُوبِ»؛ در قرآن به درایت و تفقه دست یابید که بهار دل هاست. این تفقه و درایت، زمینه ساز سبک سازی اصیل و هویت مند در تلاوت است و در ارتباط گیری با مخاطب هم فرهنگ و بومی تاثیر دارد. تاثیرگذاری که می تواند به مثابه هدفی از مهندسی تلاوت باشد.

۱۱. ارتباط با مخاطب؛ اثرگذاری به مثابه هدف مهندسی تلاوت

از نگاه رهبری شهید، یکی از شاخص های تلاوت مطلوب، اثرگذاری بر مخاطب است. مقام معظم رهبری شهید در دیدار قاریان شرکت کننده در بیست و سومین مسابقات بین المللی قرآن (۱۳۸۵/۰۷/۰۴) می فرمایند: «هر تلاوتی اثرگذار نیست؛ بعضی از تلاوتها هست که وقتی اجرا میشود، معانی قرآن را در گوش و دل و جان مخاطب رسوخ میدهد.» قاری نباید صرفاً به دنبال تشویق و جلب توجه حضار باشد، بلکه باید مخاطب را به متن قرآن نزدیک کند و زمینه انس و عمل را فراهم آورد. این معنا در قرآن نیز بازتاب یافته است: «وَإِذَا ثَلِثْتَ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا» (انفال: ۲). علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۲۰/۹) در المیزان می گوید: «از دید ایمان، نشانه اثرگذاری تلاوت بر قلب مخاطب است».

در تبیین فنی این رهنمود (برگرفته از مقالات نشست‌های تخصصی شورای عالی قرآن)، ارتباط با مخاطب» در دو سطح قابل تحلیل است:

سطح ظاهری که شامل نگاه محبت‌آمیز به حضار، رعایت ادب و تواضع و گاه شرح مختصری از آیات پیش از تلاوت. در روایات نیز بر آداب ظاهری تلاوت تأکید شده است. از رسول خدا ﷺ نقل شده است: «إِذَا قَرَأْتُمُ الْقُرْآنَ فَاسْتَحْيُوا اللَّهَ اسْتَحْيَاءَ كُمْ مِنَ الْوَالِدِ كُمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۸/۹۲)؛ یعنی هنگام تلاوت قرآن، از خدا چنان حیا کنید که از پدر و مادر خود حیا دارید. این حیا، در رفتار ظاهری قاری نمود پیدا می‌کند. همچنین در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۲۸/۴) آمده است که امام صادق (علیه السلام) هنگام تلاوت، خوشبو و پاکیزه بود و به قبله رو می‌کرد.

سطح معنوی که عمیق‌تر از سطح ظاهری است. قاری باید بتواند با ایجاد «ارتباط روحی و درونی» با مخاطب، حس و حال خود را منتقل کند. این ارتباط برآمده از «نغمه درونی» و «زمزمه دلی» قاری است که برآیند تمام حالات، شرایط و درونیات اوست. در روایات، از این حالت به «خشوع قلب» تعبیر شده است. از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است: «إِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَتَخَشَّعْ لِلَّهِ بِقَلْبِكَ وَتَذَلَّلْ لَهُ بِنَفْسِكَ» (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۲/۲)؛ هنگامی که قرآن می‌خوانی، با دلت برای خدا خشوع کن و با جانت در برابرش فروتن باش. ابن‌اثیر جزری (۱۳۶۷: ۱۹۴/۲) در النهایة «خشوع» را به معنای «سکون و طمأنینه قلب در برابر عظمت خدا» تعریف کرده است.

از سوی دیگر، «حس و حالت» قاری نیز در این میان نقش اساسی دارد: اگر قاری حس خود را با فضای آیه - چه آیه رحمت، چه آیه عذاب، چه داستان، چه حکم - تطبیق ندهد، تلاوتش حتی با رعایت دقیق قواعد نیز از مسیر اثرگذاری خارج می‌شود. این ارتباط معنوی، حاصل «عدالت در تلاوت» و «حضور قلب» قاری است. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) از امام صادق (علیه السلام) در تفسیر آیه «وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیْلًا» نقل شده است: «لَکِنْ أَفْرِغُوا قُلُوبَکُمْ الْقَاسِیَةَ»؛ با تلاوت، دل‌های سخت خود را به هراس افکنید. این «افزاع» یعنی حضور قلب و تأثر درونی قاری که به مخاطب نیز منتقل می‌شود.

قاری که میان صوت، لحن، تجوید و معنا تعادل برقرار کرده باشد و با خود و با خدا ارتباطی صادقانه دارد، ناخودآگاه این ارتباط را به مخاطب نیز منتقل می‌کند. نتیجه آن چیزی جز «خشوع در دل مخاطب» و «رسوخ معانی قرآن در جان او» نیست. به تعبیر رهبری (بیانات در دیدار

قاریان، رمضان ۱۴۲۰)، این همان تلاوتی است که «دل ها را نرم می کند و انسان را به یاد خدا می اندازد». در نهج البلاغه (۱۴۱۵: خطبه ۱۹۳) در وصف متقین آمده است: «وَ إِذَا مَرُّوا بِآيَةٍ فِيهَا تَخْوِيفٌ أَصْعَوْا إِلَيْهَا مَسَامِعَ قُلُوبِهِمْ»؛ هنگامی که به آیه ای می رسیدند که در آن بیم دانی بود، گوش دل های خود را به آن می سپردند. این گوش سپردن، همان ارتباط معنوی است که تنها با حضور قلب و عدالت در تلاوت حاصل می شود. راوندی (۱۴۰۵: النوادر/ ۳۰) نیز از رسول خدا ﷺ نقل می کند: «مَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ وَ هُوَ شَابٌّ مُؤْمِنٌ، اخْتَلَطَ الْقُرْآنُ بِلَحْمِهِ وَ دَمِهِ»؛ هر جوان مؤمنی که قرآن بخواند، قرآن با گوشت و خونس آمیخته می شود. این آمیختگی، نتیجه ارتباط عمیق و حضور قلبی در تلاوت است که اثر آندر سایه رعایت اخلاق حرفه ای و معنویت که از بایسته های فرافنی تلاوت استادانه محسوب می شوند، به مخاطب نیز می رسد.

۱۲. اخلاق حرفه ای و معنویت؛ بایسته های فرافنی تلاوت استادانه

شهید امام خامنه ای بر «اخلاق قرآنی قاری» به عنوان شرط اساسی تأثیرگذاری تأکید داشته اند. در دیدار قاریان در رمضان ۱۴۲۱ فرمودند: «قاری قرآن باید متخلق به اخلاق قرآن باشد... اگر قاری، قرآن را وسیله شهرت و مال دنیا قرار دهد، از رتبه والای خود سقوط کرده و نه تنها اثری نمی گذارد، بلکه مانع نیز می شود». همچنین در بیاناتی دیگر (۲۶/۰۷/۱۳۸۰) بر اخلاص تأکید کرده اند: «تلاوت برای خدا، تلاوتی است که در دل نفوذ میکند؛ تلاوت برای خلق خدا، هیچ اثری ندارد.» این تأکید بر اخلاص، ریشه در قرآن و روایات دارد؛ خداوند در سوره بینه آیه ۵ می فرماید: ﴿وَمَا أُمِرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ (قرآن، بینه، ۵). علامه طباطبایی (۱۴۱۷: ۴۲۵/۲۰) در المیزان می گوید: «اخلاص، شرط قبولی هر عبادتی از جمله تلاوت قرآن است».

در منابع روایی نیز بر اخلاق قاری تأکید فراوان شده است. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۲۷/۲) از امام صادق (ع) نقل شده است: «قُرَاءُ الْقُرْآنِ ثَلَاثَةٌ: رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَاتَّخَذَهُ بِضَاعَةً... وَ رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَحَفِظَ حُرُوفَهُ وَ ضَيَّعَ حُدُودَهُ... وَ رَجُلٌ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَوَضَعَ دَوَاءَ الْقُرْآنِ عَلَى دَاءِ قَلْبِهِ»؛ آن دسته از قاریان که قرآن را وسیله کسب دنیا قرار می دهند، در حقیقت از رتبه والای خود سقوط کرده اند. همچنین در نهج البلاغه (۱۴۱۵: حکمت ۴۴۷) آمده است:

«مَنْ عَمِلَ عَلَى غَيْرِ عِلْمٍ كَانَ مَا يُفْسِدُ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ»؛ هر که بدون علم (و اخلاص) عمل کند، فسادش بیشتر از صلاحش است. این روایت به روشنی نشان می‌دهد که تلاوت بدون اخلاص نه تنها سودی ندارد، بلکه ممکن است مانع اثرگذاری نیز شود. در مقالات نشست‌های تخصصی شورای عالی قرآن، پنج شاخص برای اخلاق حرفه‌ای قاری شناسایی شده است:

۱. طهارت ظاهری و باطنی: پاکیزگی لباس، بدن و مکان تلاوت، همراه با پاکی نیت و اعتقاد. در صحیح مسلم (مسلم بن حجاج، ۱۴۱۲: کتاب الطهارة، شماره ۲۲۳) از رسول خدا ﷺ نقل شده است: «مِفْتَاحُ الصَّلَاةِ الطُّهُورُ»؛ کلید نماز، طهارت است. به طریق اولی، تلاوت قرآن که مقدمه نماز و عبادتی مستقل است، به طهارت نیاز دارد. در وسائل الشیعة (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۸۲۸/۴) نیز بر غسل و وضو پیش از تلاوت تأکید شده است.

۲. اخلاص در عمل: تلاوت صرفاً برای رضای خدا، نه برای کسب مال، شهرت یا تشویق. خداوند در قرآن می‌فرماید: «فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا» (قرآن، کهف، ۱۱۰). طبرسی (۱۳۶۷: ۴۵/۷) در مجمع البیان ذیل این آیه می‌گوید: «شُرک در عبادت، ریا و خودنمایی است که عمل را باطل می‌کند».

۳. پرهیز از غرور و خودبزرگ‌بینی: قاری نباید خود را به خاطر برخورداری از هنر تلاوت برتر از دیگران بداند. در نهج‌البلاغه (۱۴۱۵: حکمت ۴۵۲) آمده است: «الْعُجْبُ يَطْلُبُ التَّمَزِيدَ مِنَ الْكِبَرِ»؛ خودپسندی، افزون‌طلبی در تکبر را به دنبال دارد. ابن‌اثیر جزری (۱۳۶۷: ۲۸۵/۳) در النهایة «عُجْب» را به «أَنْ يَرَى الرَّجُلُ لِنَفْسِهِ فَضْلًا» تعریف کرده و آن را آفت عبادات دانسته است.

۴. رعایت ادب حضور در محضر قرآن: وقار و آرامش در تلاوت، پرهیز از حرکات نامتعارف و توجه به اینکه گوینده قرآن، خداست و قاری فقط واسطه. در الکافی (کلینی، ۱۳۶۵: ۶۱۴/۲) در روایت ترتیل آمده است: «لَكِنْ أَفْرِغُوا قُلُوبَكُمْ الْقَاسِيَةَ»؛ با تلاوت، دل‌های سخت خود را به هراس افکنید.

این «افزاع» یعنی حضور در محضر خدا با ادب و خشوع.

۵. مسئولیت اجتماعی: قاری باید الگوی عملی برای جامعه باشد و از هرگونه رفتاری که موجب وهن قرآن یا جامعه قرآنی شود، پرهیز کند. در نهج‌البلاغه (۱۴۱۵: نامه ۳۱) امیرالمؤمنان (علیه السلام) فرزندشان توصیه می‌فرماید: «كُنْ فِي النَّاسِ كَالْتَحَلَّةِ فِي الطَّيْرِ»؛ در میان مردم همچون زنبور عسل در میان پرندگان باش (که سود می‌رسانی و آزار نمی‌دهی).

قاری نیز باید با رفتار خود، دیگران را به قرآن جذب کند، نه دفع. اخلاق حرفه‌ای، شرط تحقق عملی «مهندسی تلاوت» است. بدون آن، نوآوری و مهارت فنی به انحراف کشیده می‌شود و تلاوت از مسیر هدایت به سمت نمایش و خودنمایی سوق می‌یابد. چنان‌که در روایت نبوی (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۰/۹۲) آمده است: «أَكْثَرُ مَا يَدْخُلُ النَّاسَ النَّارَ الْأَجْوَفَانِ: اللِّسَانُ وَ الْفَرْجُ»؛ بیشتر آنچه مردم را به آتش می‌اندازد، دو چیز تو خالی است: زبان و شهوت. قاری اگر نیت خود را خالص نسازد، تلاوتش نه تنها وسیله نجات، بلکه مایه هلاکت خواهد بود. از این رو، شهید امام خامنه‌ای با تأکید بر اخلاص و تقوا به عنوان روح تلاوت، یادآور شده‌اند که «عدالت در تلاوت» بدون «عدالت در نیت و رفتار» ناقص و بی‌ثمر خواهد ماند. قاری که خود به اخلاق قرآنی آراسته باشد، تلاوتش آینه تمام نمای قرآن خواهد شد و توانایی ایجاد خشوع و انس را در مخاطبان خواهد یافت.

ب. جمع‌بندی نهایی: مدل مفهومی تلاوت استادانه

۱. خلاصه یافته‌ها

برآیند مباحث پیش‌گفته نشان می‌دهد که «تلاوت استادانه» در منظومه فکری مقام معظم رهبری شهید، مفهومی تک‌بعدی، صرفاً صوتی یا محدود به مهارت‌های اجرایی نیست، بلکه الگویی چندساحتی، معنا-محور، تربیتی و اثرگذار است که در آن عناصر فنی، معرفتی، معنوی و عملی در پیوندی منسجم با یکدیگر قرار می‌گیرند. بر اساس تحلیل ۴۲ فیش موضوعی، پنج ساحت اصلی به شرح زیر شناسایی گردید:

ساحت فنی-اجرایی (مشمول بر صحت اداء، تجوید، لحن، تناسب اداء با مضمون)، ساحت معرفتی-معنایی (مشمول بر فهم کلمات الهی، تدبر در آیات، پرهیز از شتاب‌زدگی)، ساحت تدبری-قلبی (مشمول بر خشوع، حضور قلب، مواجهه به عنوان مخاطب قرآن)، ساحت ارتباطی-اثرگذاری (مشمول بر رسوخ معنا در گوش و دل و جان مخاطب، القای مفاهیم) و ساحت تربیتی-عملی (مشمول بر زمینه‌سازی برای انس، التزام و عمل به قرآن). این پنج ساحت در قالب یک مضمون فراگیر با عنوان «تلاوت استادانه به مثابه کنش ارتباطی-هدایتی» قابل صورت‌بندی است.

۲. مدل مفهومی پیشنهادی

مدل مفهومی تلاوت استادانه در اندیشه مقام معظم رهبری شهید، از پیوند پنج ساحت در یک زنجیره منطقی و تربیتی شکل می‌گیرد:

ساحت اول: فنی-اجرایی (زمینه و ابزار): شامل صحت قرائت، اتقان تجویدی، زیبایی صوت و لحن و تناسب اداء با مضمون آیات. این ساحت شرط لازم تلاوت استادانه است، اما به تنهایی کافی نیست.

ساحت دوم: معرفتی-معنایی (جهت و محتوا): شامل فهم معانی آیات، تدبر در مضامین، آگاهی از ترجمه و پیام هدایتی کلمات الهی. این ساحت به تلاوت جهت می‌بخشد و مانع از فروکاستن آن به هنرنمایی صرف می‌شود.

ساحت سوم: تدبری-قلبی (روح و حضور): شامل خشوع، حضور قلب، توجه به این که خدا با قاری سخن می‌گوید و احساس مسئولیت در برابر پیام وحی. این ساحت به تلاوت صدق معنوی و حیات درونی می‌بخشد.

ساحت چهارم: ارتباطی-اثرگذاری (هدف میانی): شامل رسوخ معانی قرآن در گوش، دل و جان مخاطب، القای مفاهیم حتی به کسانی که زبان عربی نمی‌دانند و ایجاد لذت معنوی و توجه قلبی. این ساحت معیار اصلی تمایز تلاوت استادانه از تلاوت سطحی است.

ساحت پنجم: تربیتی-عملی (غایت نهایی): شامل زمینه‌سازی برای انس با قرآن، دعوت به تدبر مستمر، ایجاد تحول درونی و گرایش به عمل به آموزه‌های وحیانی. این ساحت تلاوت را به هدف نزول قرآن یعنی هدایت انسان پیوند می‌دهد.

۳. زنجیره مفهومی تلاوت استادانه

ارتباط میان این پنج ساحت، نه به صورت انباشت کنارهم، بلکه به صورت یک زنجیره هدفمند و تربیتی قابل تصویر است

اتقان فنی → فهم معنا → خشوع و حضور قلب → اثرگذاری بر مخاطب → انس و عمل به قرآن
در این زنجیره، هیچ یک از عناصر به صورت منفرد و مستقل برای تحقق تلاوت استادانه کافی نیستند. صوت زیبا بدون فهم معنا می‌تواند به نمایش هنری فروکاسته شود؛ رعایت قواعد فنی بدون تدبر ممکن است به قرائتی خشک و کم‌اثر بینجامد؛ فهم معنا بدون توانایی اجرایی

مناسب ممکن است در انتقال مؤثر پیام ناکام بماند؛ و اثرگذاری بدون جهت گیری عملی، به تجربه ای گذرا و ناپایدار محدود می شود. از این رو، تلاوت استادانه حاصل هم نشینی و هم افزایی همه این مؤلفه هاست.

۴. تعریف نهایی تلاوت استادانه

بر اساس مدل پیشنهادی، می توان تعریف زیر را برای تلاوت استادانه در اندیشه مقام معظم رهبری شهید ارائه داد:

تلاوت استادانه عبارت است از قرائتی صحیح، منضبط، خوش آهنگ، معناپذیر و اثرگذار که در آن قاری با تسلط بر اداء، تجوید، لحن و شیوه های هنری تلاوت و با فهم مضامین و مفاهیم آیات، حضور قلبی و خشوع، ساختار صوتی قرائت را در خدمت انتقال پیام وحی، رسوخ معنا در جان مخاطب و زمینه سازی برای انس و عمل به قرآن قرار می دهد.

۵. دلالت های مدل برای نظام آموزش و ارزیابی قرائت قرآن

مدل مفهومی ارائه شده، دلالت های روشنی برای بازنگری در نظام آموزش، ارزیابی و داوری تلاوت قرآن در نهادهای قرآنی دارد:

اول: در آموزش قاریان، افزون بر مهارت های فنی (تجوید، صوت، لحن)، باید درک معنایی و تدبر در آیات به عنوان یک مؤلفه اصلی گنجانده شود.

دوم: در مسابقات و محافل قرآنی، معیارهای داوری باید افزون بر صحت قرائت و زیبایی صوت، شامل «میزان تناسب اداء با مضمون»، «نشانه های فهم معنا در نحوه قرائت» و «قدرت اثرگذاری بر مخاطب» باشد.

سوم: قاری قرآن نه صرفاً یک اجراکننده فنی، بلکه یک کنشگر فرهنگی و تربیتی تلقی شود که مسئولیت انتقال پیام وحی و ایجاد فضای قرآنی در جامعه را بر عهده دارد. چهارم: محافل انس با قرآن باید از مدل صرفاً اجرایی-شنیداری خارج شده و به فضایی برای تلفیق تلاوت، ترجمه، تدبر و گفتگو درباره پیام آیات تبدیل شوند.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد، النهاية فی غریب الحديث و الأثر، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۶۷ش.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۰۴ق.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، صحیح البخاری، بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۱ق.
- حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، قم: مؤسسه آل البيت (ع)، ۱۴۰۹ق.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در اولین دیدار با نمایندگان مجلس هشتم، ۲۱/۰۳/۱۳۸۷.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در پایان مراسم قرائت قاریان قرآن، ۱۹/۰۱/۱۳۶۹.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در جلسه اختتامیه مسابقات قرائت قرآن، ۰۵/۱۱/۱۳۷۱.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در جمع قاریان قرآن در روز اول ماه رمضان، ۳۱/۰۵/۱۳۸۸.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار اعضای گروه ویژه و گروه معارف اسلامی صدای جمهوری اسلامی ایران، ۱۳/۱۲/۱۳۷۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۷/۰۶/۱۳۹۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار اعضای هیأت دولت، ۱۷/۰۷/۱۳۸۴.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۱/۰۵/۱۳۹۵.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از بانوان اندیشمند، ۱۸/۰۷/۱۳۷۷.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۲۲/۰۱/۱۳۷۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۱۷/۱۱/۱۳۷۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۰۶/۰۸/۱۳۸۲.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۲۶/۰۶/۱۳۸۳.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۲۵/۰۷/۱۳۸۳.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان، ۱۷/۱۲/۱۳۷۱.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان، ۲۰/۰۴/۱۳۹۴.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از دانشجویان، ۱۲/۰۴/۱۳۹۵.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۲۰/۱۱/۱۳۶۸.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۰۴/۱۲/۱۳۶۸.

- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار جمعی از قاریان قرآن، ۲۷/۱۲/۱۳۷۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در سی و دومین دوره مسابقات بین‌المللی قرآن کریم، ۰۲/۰۳/۱۳۹۴.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در سی و یکمین دوره مسابقات بین‌المللی قرآن کریم، ۱۳/۰۳/۱۳۹۳.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در ششمین همایش ملی نخبگان جوان، ۱۲/۰۷/۱۳۹۱.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار شرکت‌کنندگان در مسابقات بین‌المللی قرآن کریم، ۰۴/۰۴/۱۳۹۱.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان شرکت‌کننده در بیست و سومین مسابقات بین‌المللی قرآن، ۰۴/۰۷/۱۳۸۵.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان قرآن در روز اول ماه مبارک رمضان، ۱۲/۰۶/۱۳۸۷.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان قرآن، ۲۴/۰۴/۱۳۸۹.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان قرآن کریم، ۱۴/۰۷/۱۳۸۴.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان مصری، ۲۷/۱۱/۱۳۷۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان، ۲۲/۰۶/۱۳۸۶.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار قاریان، ۳۱/۰۴/۱۳۹۱.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار معلمان و اساتید دانشگاه‌های خراسان شمالی، ۲۰/۰۷/۱۳۹۱.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در دیدار هیأت علمی و دست‌اندرکاران برگزاری همایش ملی «فقه هنر»، ۲۱/۱۰/۱۳۹۴.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در ضیافت انس با قرآن در اولین روز ماه رمضان، ۲۱/۰۵/۱۳۸۹.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در محفل انس با قرآن، ۲۸/۰۳/۱۳۹۴.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در محفل انس با قرآن کریم، ۱۸/۰۳/۱۳۹۵.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در محفل انس با قرآن کریم، ۰۶/۰۳/۱۳۹۶.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم اختتامیه مسابقات قرآن، ۱۴/۱۰/۱۳۷۳.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم اختتامیه هجدهمین دوره مسابقات حفظ، قرائت و تفسیر قرآن کریم، ۲۶/۰۷/۱۳۸۰.

- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم تودیع قاریان قرآن (استاد شیخ شعبان عبدالعزیز صیاد و شیخ محمود صدیق منشاوی)، ۰۶/۰۲/۱۳۷۰.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم جشن تکلیف دانش‌آموزان، ۲۳/۰۹/۱۳۹۵.
- خامنه‌ای، سید علی، بیانات در مراسم قرائت قرآن مجید، ۱۰/۱۰/۱۳۷۶.
- خامنه‌ای، سید علی، شرح حدیث در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۹/۰۱/۱۳۹۱.
- خامنه‌ای، سید علی، شرح حدیث در ابتدای جلسه درس خارج فقه، ۱۹/۰۱/۱۳۹۲.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، دمشق/بیروت: دارالعلم/الدار الشامیة، ۱۴۱۲ق.
- راوندی، سید فضل‌الله، النوادر، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی، ۱۴۰۵ق.
- زبیدی، مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، کویت: مطبعة حکومت کویت، ۱۳۸۵ق.
- سید رضی، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، قم: دار الأسوة، ۱۴۱۵ق.
- سیوطی، جلال‌الدین، الاتقان فی علوم القرآن، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳ش.
- شورای عالی قرآن، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های دهمین نشست تخصصی شورای عالی قرآن (ویژگی‌های تلاوت استادانه و مبانی، مفاهیم و راهکارهای توسعه حفظ قرآن کریم)، تهران: شورای عالی قرآن، ۱۳۹۳ش.
- شورای عالی قرآن، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های نهمین نشست تخصصی شورای عالی قرآن (ویژگی‌های تلاوت استادانه)، تهران: شورای عالی قرآن، ۱۳۹۲ش.
- صدوق، محمد بن علی، الأمالی، قم: مؤسسه بعثت، ۱۳۷۸ق.
- طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دارالکتب الإسلامية، ۱۳۶۵ش.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
- مسلم بن حجاج نیشابوری، صحیح مسلم، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۲ق.
- نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل‌البیته، ۱۴۰۸ق.

References

The Holy Qur'ān.

Al-Bukhārī, M. I. (1981). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Dār al-Fikr.

Al-Ḥurr al-‘Āmilī, M. H. (1989). *Tafṣīl Wasā'il al-Shī'ah ilā Tahṣīl Masā'il al-Sharī'ah* (Vols. 1–30). Mu'assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth.

Al-Kulaynī, M. Y. (1986). *Al-Kāfī* (Vols. 1–8; A. A. Ghaffari, Ed.). Dār al-Kutub al-Islāmiyyah.

Al-Majlisī, M. B. (1983). *Bihār al-Anwār al-Jāmi'ah li-Durar Akhbār al-'Immat al-Aṭḥār* (Vols. 1–110). Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

Al-Nūrī, M. H. (1988). *Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbaṭ al-Masā'il* (Vols. 1–18). Mu'assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā' al-Turāth.

Al-Rāghib al-Iṣfahānī, H. M. (1992). *Al-Mufradāt fī Gharīb al-Qur'ān* (S. A. Dawudi, Ed.). Dār al-Qalam.

Al-Rāwandī, F. (1985). *Al-Nawādir* (A. Ansari, Ed.). Dār al-Kitāb.

Al-Ṣadūq, M. A. (1998). *Al-Amālī*. Mu'assasat al-Bi'thah.

Al-Suyūṭī, J. (1984). *Al-Itqān fī 'Ulūm al-Qur'ān* (Vols. 1–2). Amīr Kabīr Publications.

Al-Ṭabarsī, F. H. (1988). *Majma' al-Bayān fī Tafṣīr al-Qur'ān* (Vols. 1–10). Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslāmī.

Al-Ṭabāṭabā'ī, M. H. (1997). *Al-Mizān fī Tafṣīr al-Qur'ān* (Vols. 1–20). Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī Jāmi'eh-ye Modarresīn.

Al-Zabīdī, M. (1965). *Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs* (Vols. 1–40). Maṭba'at Ḥukūmat al-Kuwayt.

Ibn al-Athīr al-Jazarī, M. M. (1988). *Al-Nihāyah fī Gharīb al-Ḥadīth wa al-Athar* (Vols. 1–5). Mu'assasat Ismā'īliyyān.

Ibn Manẓūr, M. M. (1984). *Lisān al-'Arab* (Vols. 1–15). Dār Ṣādir.

Khamenei, S. A. (1990–2017). *Archive of statements, addresses, and discourses on Qur'ānic recitation, ethics, and exegesis (44 thematic documents spanning 1368 to 1396 SH)*. The Center for Preserving and Publishing the Works of Grand Ayatollah Khamenei. <http://farsi.khamenei.ir>

Muslim ibn al-Ḥajjāj al-Nayshābūrī. (1992). *Ṣaḥīḥ Muslim* (M. F. Abd al-Baqi, Ed.). Dār al-Fikr.

- Sharīf al-Raḍī, M. H. (Ed.). (1995). *Nahj al-Balāghah: Speeches, letters, and sayings of Imam Ali (AS)* (S. al-Ṣāliḥ, Ed.). Dār al-Uswah.
- Supreme Council of the Holy Qur'ān. (2013). *Proceedings and lectures of the 9th Specialized Conference of the Supreme Council of the Holy Qur'ān: Characteristics of Masterful Recitation*. Supreme Council of the Holy Qur'ān Press.
- Supreme Council of the Holy Qur'ān. (2014). *Proceedings and lectures of the 10th Specialized Conference of the Supreme Council of the Holy Qur'ān: Characteristics of Masterful Recitation, Principles, Concepts, and Development Strategies for Qur'ānic Memorization*. Supreme Council of the Holy Qur'ān Press.